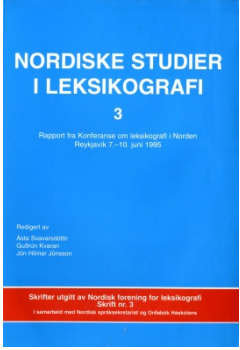

NORDISKE STUDIER I LEKSIKOGRAFI

Titel:	Hur ser en användarvänlig ordbok ut?	
Forfatter:	Inger Hesslin Rider	
Kilde:	Nordiske Studier i Leksikografi 3, 1995, s. 351-358 Rapport fra Konferanse om leksikografi i Norden, Reykjavík 7.-10. juni 1995	
URL:	http://ojs.statsbiblioteket.dk/index.php/nsil/issue/archive	

© Nordisk forening for leksikografi

Betingelser for brug af denne artikel

Denne artikel er omfattet af ophavsretsloven, og der må citeres fra den. Folgende betingelser skal dog våre opfyldt:

- Citatet skal våre i overensstemmelse med „god skik“
- Der må kun citeres „i det omfang, som betinges af formålet“
- Ophavsmanden til teksten skal krediteres, og kilden skal angives, jf. ovenstående bibliografiske oplysninger.

Sogbarhed

Artiklerne i de äldre Nordiske studier i leksikografi (1-5) er skannet og OCR-behandlet. OCR står for 'optical character recognition' og kan ved tegngenkendelse konvertere et billede til tekst. Dermed kan man soge i teksten. Imidlertid kan der opsta fejl i tegngenkendelsen, og nar man soger pa fx navne, skal man vare forberedt pa at sogningen ikke er 100 % palidelig.

Hur ser en användarvänlig ordbok ut?

User-friendly is a modern catchword, often used about appliances or systems. More and more frequently, it is also used about another type of advanced tool: the dictionary. When choosing a dictionary in earlier days, the most important criterion was size. It was assumed that as long as a dictionary contained vast amounts of information it was a good dictionary. It was up to the users to make friends with the dictionary — if they couldn't or wouldn't it was their problem and their fault. Present-day publishers realize that it's their job to get the information across. This paper discusses userfriendliness under headings such as *size, scope, contents, editing, typography, user instructions* and *front and end matter*.

1 Inledning

En ordbok är en sorts kunskapsmaskin, ett avancerat redskap. Det följer ofta med en detaljerad bruksanvisning. Problemet är bara att väldigt få av användarna tittar på bruksanvisningen — de kanske inte ens märker att den finns. I stället börjar han eller hon så att säga direkt trycka på alla knappar och dra i alla spakar och vrida på alla rattar för att få ut det som behövs.

Ordboksförfattare och förlag har väl i alla tider suckat över att användarna inte förstår att man ska läsa bruksanvisningen — att det med den här maskinen faktiskt är precis som med en ångmaskin, en motorgräsklippare eller en dator med CD-ROM-läsare! Traditionellt har man nog ofta tänkt att folk faktiskt får skylla sig själva om de inte begriper sig på mästerverket. Om de inte läser anvisningarna, inte förstår och inte kan sin grammatik så är det deras problem. En ordbok är som den är, och därmed basta.

Men det *är* inte användarnas problem, det är vårt. Det är kunden/användaren som bestämmer: köpa eller inte köpa, använda eller inte använda. Det är vi som gör ordböcker som måste se till att de är något att ha för användaren. Och hurdana ska de vara då? Det är minsann inte lätt att svara på den fråga jag satt som rubrik för det här föredraget, och jag har inte gjort några vetenskapliga undersökningar i fallet. Jag har inget fullständigt entydigt recept att komma med, för det finns nog inga absoluta sanningar. Men jag har en del funderingar kring utformning av ordböcker, sådant som man konfronteras med om man jobbar med att skapa ordböcker i den mera "kommersiella" verkligheten på ett bokförlag.

Om man ser sig om på ordboksmarknaden kan man konstatera att det numera finns rätt mycket att välja på, även i våra relativt små länder. Vi är många som vill dela på kakan. **Användarvänlig** är ett modernt honnörsord. Självklart vill alla göra anspråk på det för sina produkter. Men vad som är användarvänligt beror på vem användaren är. Ordboksanvändare har olika förutsättningar, olika språkfärdighet och inte minst olika ambitionsnivå. Än så länge kan man ju inte skraddarsy en ordbok för varje användare, utan måste försöka dela in användarna i kategorier, målgrupper. För att vara användarvänlig måste ordboken vara **målgruppsanpassad**. Den gamla standardmodellen duger inte längre.

Det finns mycket att tänka på när det gäller detta med att målgruppsanpassa. Utan att göra anspråk på fullständighet skulle jag vilja diskutera några aspekter som kommer in i bilden.

De har att göra med **storlek, innehåll, uttalsangivelser, redigeringsprinciper, typografi, och för- och eftertext** (dvs allt det som inte är själva ordbokstexten).

2 Storlek

Det är inte länge sedan det viktigaste, kanske enda, kriteriet vid val av ordbok var storleken. Bara den innehöll en mängd information var det en bra ordbok. Fortfarande väljer väldigt många ordbok efter antal uppslagsord — förutom efter priset förstås! För användaren är en bra ordbok en där man hittar det man söker. Så rent statistiskt har man väl större chans att finna den upplysning man letar efter ju större ordboken är. Men en användare med liten ordboksvana och begränsade språkkunskaper går lätt vilse i en för stor ordbok. En ordbok är ju i grunden en uppsättning rekommendationer. En liten ordbok kan och ska förstås inte försöka ge något som liknar en fullständig bild av språket. Ju mindre man kan desto viktigare är det att man får handfast hjälp, att man inte behöver fatta alla beslut själv: ”Det här heter det här”, punkt och slut. Att det sen finns andra översättningar eller riktiga möjligheter att variera sig kan man lära sig när man nått ett högre stadium. Man ska inte köpa en stor ordbok ”att växa i”. Det ger skavsår att mala sig fram mellan en massa information man inte kan tillgodogöra sig, på samma sätt som man får skavsår av att hasa sig fram i för stora skor!

En avancerad användare får naturligtvis lika mycket skavsår av ”för små skor”. Det är tröstlöst att leta efter saker som inte står i ordboken. Använder man språket på avancerad nivå, vill uttrycka sig väl och varierat, kanske med många fackuttryck, är det en stor ordbok man ska skaffa sig. Professor Jan Svartvik (1995) skriver, i en artikel om behovet av språkkunskaper, att man klarar sig förvånansvärt långt med ett engelskt basordförråd på omkring tretusen ord. Men därutöver måste man lära sig just de ord som behövs i olika speciella situationer. Så här skriver han: ”3 000 ord täcker faktiskt in fyra av fem ord i en normal engelsk text. Men för att förstå de återstående 20 procenten behövs ett mycket större ordförråd, speciellt om det rör sig om olika facktexter. Ingen — inte heller de som har engelska som modersmål — behärskar alla engelska ord. Det är därför vi har stora ordböcker.”

Det framstår nästan som en truism, men rätt ordbok för en nybörjare är en liten ordbok, för en avancerad användare är det en stor. För de allra flesta användarna är det följaktligen den medelstora ordboken som gäller. Den innehåller i huvudsak allmänspråk, men med tillsatser av fackspråk, och i synnerhet sådant som har med vardagsteknologi att göra.

Det här är viktigt! Och användarvänlighet är att tala om detta för användaren. Man måste med nödvändighet förenkla budskapet för att det ska bli tydligt. På mitt förlag använder vi sedan ett par år en schematisk uppställning, ”Välj rätt ordbok”, både i ordbokskatalogen och på eftersättsbladet i ordböckerna. Där visas ordböckernas inbördes förhållande. Det har varit uppskattat, inte minst i bokhandeln där man ska hjälpa kunden att välja. Men ibland har informationen uppfattats som för knapphändig. I vår nya katalog försöker vi åstadkomma ytterligare klarhet med ett enkelt kodsysteem som återkommer på olika sätt. Vi använder symbolen ruta för avancerad nivå, triangel för mellannivå och ring för den lägsta nivån. Vad symbolerna står för förklaras kortfattat på omslaget och något mera utförligt i katalogen.

Symbolerna finns sedan i katalogen intill alla de **allmänspråkliga** ordböckerna, dvs där det verkligen är fråga om nivåer.

3 Innehållets inriktning

Många små ordböcker, och till och med fickordböcker, innehåller ord som *abbot*, *abbedissa*, *karbonpapper* och *schellack* fast det faktiskt är ganska ovanliga företeelser idag. Det är viktigt att man strävar efter att anpassa innehållets inriktning, ordurvalet, efter den tilltänkta användaren. Ju mindre ordbok desto större blir andelen konkreta begrepp — det är ingen nyhet. Men det finns mycket att göra utöver det. En ordbok som i första hand är avsedd för skola och undervisning, ska spegla den värld de unga lever i. Den ska naturligtvis ge dem ett redskap för att uttrycka sig korrekt — ge viktiga verb och funktionsord och de vanliga, frekventa "tandborstorden". Men utöver det är det rimliga att den tar ett skutt ner på frekvensskalan och tar med vad som kanske egentligen är att beteckna som facktermer. Det gäller t ex sport, data och hästtermer (det sistnämnda därför att ridning är en av de absolut populäraste fritidssysselsättningarna bland svenska flickor).

En reseordbok ger mycket lite grammatikbetonad hjälp — syftet här är ju inte lika självklart att användaren ska kunna producera fullständiga satser. Ordförrådet är i mycket detsamma som i reseparlörerna, dvs uppbyggt för att vara relevant i vissa situationer. Den här ordboken används troligen för snabb kontroll av vad *plåster* eller *avgasrör* eller *välstekt* heter. I den situationen kan man tänka sig att en användare snarast skulle störas av en fylligare frasinformation i ordboken. Däremot kan ordboken gärna kompletteras med en liten parlördel, där den användare som vill kan få hjälp att säga "Jag skulle vilja ha en ask plåster, tack".

Som vi talade om nyss är det ju den större ordboken som innehåller mest fackspråk. Jag tror inte den tid är så förfärligt långt bort när ny teknik medger att man måttbeställer sitt ordförråd: allmänspråk plus medicin och biologi kanske. Men än så länge får man ta till den ordbok som innehåller mest för att få med just *sitt* fackspråk. Den stora ordboken är ju den som har den största bredden. Den ska spegla hela registret av språket, olika stilnivåer, olika specialområden, olika regionala varianter. Man brukar ju ofta säga att de stora ordböckerna är lättast att göra — det är i princip bara att ta med allt man kommer på! Det är väl en sanning med modifikation, men om den nu antas vara åtminstone delvis sann, är då de minsta ordböckerna svårast? Nej, jag tror inte det. Där kompletterar man det självskrivna grundordförrådet i den riktning man önskar tills man når den nivå man vill ha. Våra erfarenheter är nog snarare att det är de mellanstora ordböckerna som är svårast, och att det är där det finns stora möjligheter att hamna snett. Arbete kategorivis är ett sätt att hålla sin ordbok under kontroll. En bred, men balanserad ordbok är nog vad gemene man behöver. Användarvänlighet är att tillgodose kraven från den ganska diffusa målgruppen också.

Det finns många slag av information som man kan ta med i en ordbok eller lämna utanför. Många användare kan inte skilja på olika typer av referensverk utan vill helst ha allt just de behöver på ett och samma ställe. Ordböcker som innehåller encyklopedisk information, t ex Collins Plus 1989, är kanske något för dem. Många namn har bestämda konnotationer — och mången användare är betjänt av att få veta något om den speciella miljö man tänker på när man talar om *Mayfair* eller *Rive Gauche*, *Silicon Valley* eller *Grinzing*.

En annan aspekt som man kan fundera mycket över är hur mycket grammatik som egentligen ska finnas i en ordbok. Vill användaren ha information som liknar den i en grammatik eller egentligen bara en räkka bra exempel att pröva sig fram med och se om något passar? Hur mycket kan vi utgå ifrån att användaren vet? Hur mycket text orkar användaren ta sig igenom? Ja, som vanligt beror det på vem användaren är. Den avancerade användaren som förstår ett hierarkiskt system är kanske mest hjälpt av en tydlig typografi, men välkomnar med all säkerhet också sådant som ger ytterligare hjälp att hitta. Det är t ex viktigt att konstruktions- och prepositionsuppgifter ges i en standardiserad och lätt igenkännlig form. COBUILD 1995 ger den hjälpen genom sin numera välbekanta "extra column", som dessutom fungerar som ett slags register.

4 Uttalsangivelser

En aspekt som är värd att fundera över är uttalsangivelser i ordböcker där det främmande språket är källspråk. I Sverige har traditionen varit att ge fullständiga uttalsangivelser bara för engelska och på sin höjd lite betoningstips eller uttal "när det avviker" i fråga om andra språk. Till min glädje konstaterar jag att denna tradition är på väg att brytas och att man allt oftare ger uttalsbeteckningar, åtminstone i fråga om franska. Där har man brukat hävda att uttalet är så regelbundet att man inte behöver visa det. Men det är ju inte till hjälp för den användare som inte kan reglerna. Och även vi som en gång lärt oss franska kan minsann behöva kontrollera att vi minns rätt!

En svårknäckt nöt är att få in uttalsangivelser där användaren verkligen behöver dem: efter översättningen i ordböcker där det främmande språket är målspråk. I en liten enkel ordlista går det bra att göra så, men i en vanlig ordboksstruktur skulle det bli alldeles för oöverskådligt. Såvitt jag vet har ingen än kommit på en lösning, men jag hoppas att den som en dag gör det får Nobelpriset! Till dess får användaren använda hela ordboksparet vid produktion på främmande språk: svenska till X för översättning och X till svenska för uttalet. Men det systemet är egentligen inte särskilt vänligt mot användaren!

Med ny teknik kommer däremot något som borde kunna vara det allra bästa för de allra flesta: ordboken med ljud. I CD-ROM-tekniken är det ju inga tekniska problem att åstadkomma det. Inga uttalsangivelser i världen kan bli tydligare än att få höra de ord man undrar över. Här tror jag att det kommer att hända mycket — och att det kommer att ligga långt ifrån gamla tiders språklaboratorier och språkkurser på band!

5 Redigering

Det som utmärker en riktigt bra redigering är att den inte märks. Användaren hittar sin information utan att egentligen fundera över hur det går till och utan att snubbla över svårigheter som distraherar. En redigeringsprincip som jag uppfattar som svår och distraherande är att använda huvudstickord och understickord — det som på engelska kallas "nesting". Särskilt svåräst blir det om understickorden klipps av och bara syns som bindestreck och en orddel. För oss som dagligen sysslar med ord och ordbildning kan det vara en pedagogisk poäng att sammanhörande ord förs ihop. Men för ett språk som vårt, med alla fasta sammansättningar,

blir texten ofta till små korta ”räckor” som då och då bryts på ett sätt som är förbryllande för många användare. Det är verkligen inte lika självklart för alla varför det i en spalt står:

rot|blöta, -borste
rote
rotel
rotera
rot|fast, -frukt, -fyllning osv.

Om alla stickord i stället behandlas som likvärdiga och påträffas helt utskrivna i samma position i spalten, dvs i vänsterkant och med tydlig stil är de lätta att hitta. Det är viktigt att vi som gör ordböcker om och om igen påminner oss själva om att vi inte är några typiska ordboksanvändare, utan att vi tillhör en minoritet — även om vi ser många ut en sån här gång!

I äldre ordböcker tycks idealet ha varit att komprimera texten så mycket som möjligt, för att spara plats, men ibland kan man undra om det var en dygd i sig att göra texten svårgenomtränglig. Kanske något slags ”survival of the fittest”? Ett exempel: ”face-(skin-)lotion”, vilket skulle utläsas ”face-lotion eller skin-lotion”, men där ju skriftbilden blir ganska mystisk.

Något som egentligen borde vara självklart är att inte använda avstavningar i ordbokstext, utom möjligen i ord som ska innehålla bindestreck. Texten är svårläst nog ändå. Brist på utrymme brukar anges som skäl för att avstava i ordböckerna. Men enligt prov som vi gjort — visserligen på stort format och i trespalt — sparar man bara lite över 2% på att avstava. Det är bättre att kosta på sig några extra sidor för att erbjuda större läsbarhet.

Förkortningar eller beteckningar för ämnesområden har behandlats på olika sätt i olika ordböcker. En klassisk metod var att använda symboler: ankare för sjöterm, korslagda svärd för militärterm osv. De var ju tydliga på så sätt att de inte kunde förväxlas med den löpande ordbokstexten, men jag har inte sett exempel på att de använts som ersättning för mer än en handfull beteckningar. Medge att det skulle vara kul att se en ordbok med fler sådana symboler: kanske blomma för botanik, elefant för zoologi, kastrull för kokkonst!

I den nyutkomna *Cambridge International Dictionary of English* (CIDE 1995) använder man helt sonika pund- och dollartecken för att markera brittiskt respektive amerikanskt uttal. Det är djärvt och så vitt jag vet nytt. Det ska bli intressant att se hur det blir mottaget.

Det viktiga är att förkortningar och inprickningar avviker typografiskt så att de inte riskerar att läsas ihop med den övriga texten. CIDE använder versaler med ram omkring, andra använder kursiv eller liten stil. En till synes obetydlig detalj som en liten punkt gör att det tydligare framgår att man har att göra med en beteckning för ämnesområde — många av dessa bokstavsföljder bildar ord i sig och man kan få svårt med tolkningen. Det gäller inte bara *bank* och *sport* utan i ännu högre grad sådana som kan föra tankarna åt helt annat håll, som *anat* och *ekon* — i värsta fall kan de uppfattas som en semantisk förklaring.

6 Typografi

Mycket av användarvänligheten ligger i hur texten ser ut. En skicklig grafisk formgivare är nog trots allt användarens bästa vän. För oss vana ordboksanvändare går det väl att ta sig igenom en text som ser mer eller mindre lika ut hela tiden, nästan som en romantext, som

ju läses löpande. Men ovana, dvs vanliga, användare behöver den hjälp som god typografi ger. God typografi är inte detsamma som jättestor text, utan är en fråga om balans mellan **grad** och **kägel** — alltså mellan "svart" och "vitt" på sidorna. Det är också en harmonisk växling mellan olika grad, olika **stilsorter**, **rak** och **kursiv**, **fet** och **mager** så att de olika beståndsdelarna i informationen tydligt framgår. I god typografi är den växlingen en viktig signal till läsaren: "Se upp, här börjar något nytt".

När det gäller uppslagsorden har jag redan propagerat för placering i vänsterkant. Med ett bra typsnitt framstår de ännu tydligare. Det är inte en slump att de allra flesta moderna ordböcker har uppslagsorden i ett **linjärt typsnitt** (eller **grotesk** som man tidigare sa), en tung men tydlig stil med jämntjocka linjer. Däremot har man sällan själva ordbokstexten i linjär, utan väljer ett mjukare typsnitt som är mera lättläst i löpande text.

Det finns andra sätt att göra uppslagsorden mera framträdande. Särskilt i franska ordböcker står uppslagsorden ofta med versaler, stora bokstäver, vilket ju är helt förkastligt eftersom användaren här går miste om en del av informationen. Ett annat sätt är att använda färg, blå eller röd, i uppslagsorden. Det ser ju ganska trevligt ut, men det skulle vara intressant att veta hur färgen upplevs av synsvaga eller lässvaga användare.

Hur hjälper man bäst användaren att hitta rätt i ordboken? Kolumntitlar? Tumgrepp? Tonplattor med ledbokstäver i högerkanten? Kolumntitlar är klassiska, men utformningen varierar verkligen. Ibland står det en hel roman upptill på sidan, om man ska ha med "från" och "till" på varje sida och orden dessutom råkar vara långa. Men egentligen räcker det väl med första ordet på vänstersidan och sista ordet på högersidan? Tumgrepp är bra när de är nya och fräscha, men när de börjar fransa sig gör de det snarare svårare att bläddra. Tonplattor kan nog också vara bra, men tryckerierna har ofta lite svårt att hålla placeringen, så resultatet kan bli hoppigt och fult.

7 För- och eftertext

Jag nämnde i början de **användaranvisningar** som tyvärr inte många läser. Det var kanske det man tog konsekvenserna av när man skrev anvisningarna i Kjærrulf-Nielsens *Engelsk-Dansk Ordbog* (1977). Sjutton rader till en ordbok på närmare femtonhundra sidor — mer lapidariskt kan det knappast bli! I någon mån kan anvisningar annars ersättas av något slag av snabböversikt över hur ordboken är uppställd. Om en sådan översikt ska fungera bör den placeras så att man lätt hittar den, gärna på försättsbladet. Van Dale ger den dessutom på ett bokmärke, vilket ju har den stora fördelen att man kan flytta det med sig genom ordboken. För- och eftersättsbladen är ju egentligen idealiska för allt av översiktskaraktär: listor över fonetiska tecken, förkortningslistor, och sådant som både är användbart och dekorativt, t ex kartor och flaggor.

Man kan hitta alla de slag av information i supplement och inledande partier: allt från bilder av cricketplaner och fotbollsplaner, till mått och vikt och listor över vad berömda operor heter på originalspråket eller långa läsavsnitt om ordbildning. Det verkar inte finnas några gränser för kreativiteten, men även här är det viktigt att innehållet är anpassat till den tänkta användaren! I en ordbok för användare på elementär nivå kan det vara bra att ha en del inlärningsmaterial samlat: veckodagar, räkneord och ordningstal, klockan. Den som har kommit lite längre har kanske mer nytta av brev- och telefonfraser. Den avancerade användaren är förmodligen van att själv skaffa sig information, men skulle

kanske välkomna en del sådant som lättast låter sig visas tematiskt eller i tabellform — t ex kemiska beteckningar.

8 Avslutning

Redan idag finns ordböcker i många olika former, på disketter och CD-ROM-skivor. Det finns enkla ordlistor för stavningskontroll i datorn — från riktigt torftiga och dåliga till ganska bra (fast några ordböcker är de förstås inte). Man kan koppla upp sig on-line mot olika ordbaser via Internet. Man kommer troligen att kunna köpa ordlistor "on demand" och prenumerera på lösblad eller uppdateringsdisketter. Det kommer att finnas nya former som vi inte har en aning om idag. Förhoppningsvis kommer vi att få ha kvar ordböcker i bokform också. Och förhoppningsvis kommer innehållet att få fortsätta att vara det viktiga, inte den yttre formen. Och vad som än händer i morgondagens multi-media-samhälle kommer ordböcker att förbli avancerade redskap som man måste lära sig att använda. Det är vi ordboksmakare som måste se till att användaren vill ha dem, att användandet av ordböcker är mödan värt!

Litteratur

- CIDE 1995 = *Cambridge International Dictionary of English*. Editor in Chief: Paul Procter. London/Cambridge: Cambridge University Press.
- COBUILD 1995 = *Collins COBUILD English Language Dictionary*. New Edition. Editor in Chief: John Sinclair, Managing Editor: Patrick Hanks. London/Glasgow: Collins.
- Collins Plus 1989 = *Collins Concise Dictionary Plus*. Chief Editor: Patrick Hanks, Managing Editor: Marian Makins. London/Glasgow: Collins.
- Kjærulf-Nielsen 1977. *Engelsk-dansk ordbog*. København: Gyldendal.
- Svartvik, Jan 1995: Vilka språkkunskaper behöver vi inom EU? *Norstedts ordbokskatalog 1995*. Stockholm, 18–20.

